

Su dūmais – į dausas

Pasak A. Vyšniauskaitės, velionį „išlydinti“ kapines, vėlė išėinanti pirmoji, atsisėdanti ant pirkios kamino ir sėdinti tol, kol velionį užkasa. Užtat Viduklės apylinkių žmonės sakydavo, jog mirusį išlydėjus reikia tuojau užkurti krosnį, kad visa negeroji dvasia iš namų išeitų. Pasak senųjų kupiškėnų, krosnį pakūrus, vėlė su dūmais pakylanti į Dievo teismą. Panašiai, beje, Baltarusijoje grįžę iš kapinių žmonės pirmiausia sėsdavo prie krosnies ir, ją liesdami, šildydavosi rankas, „kad mirtis išeitų pro kaminą ir daugiau troboje nebeužsiliktų“.

O pasakodama apie sėdinčią ant kamino ir su dūmais iškeliaujančią vėlę A. Vyšniauskaitė, matyt, rėmėsi šiuo tautosakos užrašymu Kupiškyje:

Mirusio žmogaus siela, kol dar nepagiedota „Aniolas Dievo“, vaikšto po gryčią ir žiūri, kuris kaip numirusio rauda. Kaip tik prieš lydėjimą pradeda giedoti „Aniolas Dievo“, siela raudodama pirmutinė išėina iš gryčios ir atsisėda ant kamino. Ant kamino sėdi tol, kol tik nulydi į kapus ir užkasa. Kai [iš] ryto pakuria pečių, tada su dūmais keliasi į dangų ant teismo.

Nors tai bene vienintelė tokio pobūdžio tautosakos žinia, ji turi platų ir patikimą kontekstą, kurį šiuo atveju verta aptarti, – būtent sielos, vėlės ryšį su dūmais, anksčiau su laidotuvių laužo dūmais, vėliau ir ligi pat pastarųjų laikų – su žvakės dūmu.

G. Beresnevičiaus žodžiais, „nuo laidotuvių kylantys dūmai nesiekia aiškinti kaip tam tikras mirusiojo vėlės pėdsakas, netapatintinas su pačia vėle, tačiau su kažkuria jos dalimi susijęs. Prancūzas Žiliberas de Lanua mini panašius spėjimus kuršuose 1413–1414 m. Kuršiai, degindami mirusįjį, stebėjo dūmų kryptį, tikėdami, kad dūmai, kylantys į viršų, reikš, jog siela išgelbėta. Dūmai, kryptantys į šoną, parodys, jog siela pražuvusi. Tokie lietuvių būrimai minimi XVIII a. – specialūs žyniai Žvakonys ar Dūmonys (*Szwakones... Dumones*) iš žvakės skleidžiamų dūmų sprendė, ar ligonis mirs, ar pasveiks.“

G. Beresnevičius užsiminė apie du istorinius šaltinius. Pirmasis – G. de Lannoy 1413–1414 m. pranešimas, pasakojantis, kad tarp kuršių esanti „sekta“ (N. Vėliaus spėjimu, gal kokia karių giminė), kurios mirusieji nariai sudeginami, o laidotuvių laužo dūmus aplinkiniai stebi „ir tiki, kad jeigu dūmai kyla tiesiai į dangų, tai siela yra išgelbėta, o jeigu rūksta į šalį, tai siela pražuvusi“. Antrasis šaltinis – tai XVII a. antroje pusėje Mažojoje Lietuvoje kunigavusio M. Pretorijaus veikalas „Prūsijos įdomybės“, kuriame sakoma: „*Szwakones* yra ženklų aiškintojai, kurie stebėjo degančios žvakės ir jos dūmų ženklus; pavadinimas kilęs iš *szwake*, „deganti žvakė“, jie dar vadinami ir *dumones*, iš *dumai*, tai yra „dūmai“, nes jie stebėjo žvakės dūmus; ir kartą mano kunigavimo pradžioje man pačiam atsitiko štai kas: Aukstynlaukių kaime teikia komuniją senai moteriai, kuri labai silpna gulėjo lovoje, ir ten buvo uždegtos visos žvakės; suteikus komuniją, viena moteris iš karto žvakės užgesino, o vienas mano potabelis norėjo prieiti išsklaidyti dūmų, kad jie manęs neerzintų. Jinai potabelį sulaukė, bet stebėjo dūmų ženklu ir iš jų sprendė, ar atsigaus, ar mirs, – viso to aš negalėjau matyti, nes buvau pasisukęs į kenčiantį žmogų ir guodžiau jį žodžiais ir maldomis. Bet aiškiai girdėjau tą moterį sakant, kad šitas asmuo nuo ligos nemirs, bet atsigaus, – taip ir įvyko.“

Pasak G. Ostermejerio, beje, „tokie bandymai ir dabar daromi“, t. y. XVIII a. pabaigoje. Negana to, tokie tikėjimai bei papročiai paliudyti ir kone per visą XX a. Štai J. Elisono Panevėžio apylinkėse užrašytas tikėjimas: *Jei, kunigui lankant ligonį, užpūtus žvakę dūmai eina aukštyn – ligonis pasveiks, jei žemyn – mirs*. J. Balio duomenimis, toks tikėjimas žinomas visoje Lietuvoje: „Kai kunigas, išklauses ligonį, eina iš kambario laukan ir yra gedinamos žvakės, reikia stebėti, kaip sklaidysis užgesytų žvakių dūmai: jei eis į duris (paskui kunigą) – tai ligonis mirs, jei į viršų (kerčią, sklaidysis prie stalo) – tai pasveiks.“ Keletas J. Balio surinkant konkrečių tokio pobūdžio užrašymų: *Ligoniui lankant kunigo, jeigu, žvakės užpūtus, dūmai eina ant ligonio – ženklina mirtį, jei tolyn – išgis* (Klovainiai); *Kada ligoniui parveža kunigą, reikia, užpūtus žvakės, žiūrėti: jeigu dūmai į aukštą kyla – pagis, jei ant žemės sukas – mirs* (Kražiai); *Kuomet atveža kunigą pas ligonį, atlikus išpažintį šeiminiškę užpučia žvakę: jei dūmai eina aukštyn, tai ligonis pagis,*

Gintas Margis. Dūmai. 2007

jei draikos palei žemę – mirs (Naujamiestis); arba atvirščiai: *Jei prie ligonio degančią žvakę užpūsi ir dūmai eis į viršų, tai ligonis veikia mirs, o jei pažemiais, tai pagis* (Švėkšna); pagaliau: *Jei kunigą išvežus ir užgesinus žvakę dūmai eina tiesiai į viršų, tai ligonis eis tiesiai į dangų* (Seirijai), o tai juolab primena minėtą XV a. kuršių tikėjimą. Ir istorinėje Lietuvoje – šiuolaikinėje Baltarusijoje visai taip pat užpūsdavo žvakę prie velionio ir žiūrėdavo: „Jeigu dūmas kildavo aukštyn – tai reikė, kad siela paliko kūną ir keliauja pas teisuolius, o jeigu dūmas draikėsi po trobą, tai siela tebėra prie kūno ir turės pereiti skaištyklą.“ Vitebsko srityje: jei dūmas kyla tiesiai aukštyn, tai siela jau išėjo iš kūno, o jei draikosi, tai dar ne. Ligonio likimą iš žvakės dūmų panašiai būrė ir bene visi slavai. G. Beresnevičius pažymėjo, jog „šis motyvas visiškai atspindi kuršių ištikinimą, tik tarsi miniatiūrizuotai, vietoj laužo – žvakė“.

Dar pora užrašymų iš XX a. antrosios pusės: *Baigus kunigui apeigas, gesina žvakę, ir moterėlės stebi, kur žvakių dūmai trauks: jei į langus, tai ligonis pasveiks, o jei į duris, tai mirs; Kada kunigas išklauso ligonio išpažinties, jei, žvakės užgesinus, dūmai pakrinka po visą pirką – ligonis pasveiks, jei dūmai žieduku išėina pro duris – ligonis mirs, taigi jo siela arba liks pirkioje, savame gyvenime, arba „išeis“, vadinasi, žmogus mirs. Ir J. Balys šį paprotį kitoje vietoje perpasakoja su atitinkamu paaškinimu: „Atvežus kunigą prie ligonio ir jam atlikus religinius patarnavimus, užpučiamos žvakės ir žiūrima, į kur eina dūmai: jei kyla į viršų – ligonis pasveiks, jei driekiasi durų link – ligonis mirs (t. y. išėis)“. Kadangi mirtis būdingai suprantama kaip sielos išėjimas, iškeliajimas, kelionė, tai panašus spėjimas apibendrinamas kelionei apskritai, ir štai dar pastaraisiais laikais per mirusiųjų atminų vakarienę Vėlinių metu ant stalo uždegama žvakė, o pavalgius žvakę užpučia ir žiūri, į katra pusę eina dūmai – į katra pusę dūmai eina, tai į tą pusę reiks tam, kas pūtė, išvažiuoti, o jei į viršų – tai auga ir namie pasilieka.*

Taigi, pasak G. Beresnevičiaus, „tam pačiam kontekstui priklausytų ir tikėjimas, kad mirusio žmogaus vėlė sėdi ant kamino, o rytojaus dieną pakūrus krosnį su dūmais lekia į dangų. Pastarasis tikėjimas atliepia Žilibero de Lanua paminėtą kuršių būrimą, kai iš nuo laidotuvių laužo kylančių dūmų krypties sprendžiama, kur iškeliauja siela, bei lietuvių ištikinimą, kad prie mirštančio žmogaus degančios žvakės dūmų kryptis rodo ir žmogaus vėlės kelionės kryptį. Čia tikriausiai susiduriama su sena indoeuropietiška tradicija – indai tikėjo, jog Agni kaip sielos vedlys ugnyje mirusįjį palydi į kitą pasaulį.“ Iš tikrųjų, panašiai šiaurės germanų dievo Odino išpažinėjai „tikėjo, kad juo aukščiau virš laidotuvių laužo pakilo dūmai, juo didesnė yra šio dievo pasitiktųjų Valhaloje garbė“. Su panašiais vaizdiniais iš dalies gal būtų galima susieti ir „Čandogja upanišados“ 5.10.3 žodžius: „O tie, kas kaime rūpinasi atnašavimais ir dosnumu, ir išmalda, jie eina į dūmų s (dhūmam), iš dūmų – į naktį, iš nakties – į kitą mėnesio pusę“ ir t. t. Ne išimtis ir ligonio būklės spėjimas pagal dūmus. Antai airių tradicijoje Alsterio karaliaus Konchobaro druidas, pasak F. le Roux, „žmogaus negalią nustatydavo vien pagal dūmus, kylančius iš jo namo“.

Tokių vaizdinių aptinkama ir už indoeuropiečių tautų ribų, todėl panašu, kad šie yra visuotiniai, archetipiniai. E. B. Tyloro duomenimis, Borneo dajakai, „degindami mi-

rusiuosius, sako: ‘Gero žmogaus laidotuvių laužo dūmai kyla aukštyn, ir jo siela kartu su jais pakyla į dangų, o blogo žmogaus laidotuvių laužo dūmai krinta žemyn, ir siela kartu su jais nusileidžia ant žemės, o iš čia – į požemio karalystę’. O „čiukčiai, – pasak M. Eliadės, – kaip ir kitos Sibiro tautos, žino keletą sielų: po mirties viena iš jų lekia į Dangų kartu su laužo dūmais“.

Įdomią išvadą šiuo atžvilgiu darė L. Akimova, remdamasi atitinkamu senovės graikų kremacijos papročiu: „Kremacijos metu žmogaus substancija išsiskaidydavo į du dėmenis – kaulus (kartu su pelenais) ir laidotuvių laužo dūmų s – ir „sugrįždavo“ pas savo pirmapradžius „gimdytojus“. Šie „gimdytojai“ – tai žemė (jog palaidojami pelenai) ir dangus, į kurį vėjas nuneša dūmais pavirtusį išnykusįjį kūną. Taigi mirusysis jau ne visas laikomas materialia būtybe, tęsiančia į žemiškąjį maksimaliai panašų požeminį gyvenimą, – jame jau išskiriamas nematerialus, lakus, „ugninis“ pradas, priklausantis viršutiniam pasauliui; jame išvelgiama būsimoji ideali, dangiška,

„beveidė“ esmė, atskirtina nuo fizinės, priešinga jai struktūrai bei kilme. Šis suskaidymas, atliekamas kremacijos metu, užtikrina galutinį velionio išvedimą iš viduriniojo – žemiškojo pasaulio, gyvųjų srities. Patroklo vėlė arba jo „šešėlis“ Achilui per sapną sako: „Duoki man ranką, aš verkdamas maldauju, daugiau niekuomet jau nebepareisiu iš Hado, kaip tik atiduosite ugniai.“

Panašiai baltų kraštuose, P. Šmito nuomone, „žemėn užkasti mirusieji galėjo lengvai patekti požemio karalystėn, o sudegintųjų siela s manyta kartu su dūmais pakylanti į dangų“. Panašiai kremaciją Lietuvoje, irgi palygindamas su senovės graikais ir dargi išvelgdamas tam tikrą struktūrinį panašumą su aukų deginimu, suprato A. J. Greimas: „Gyvulių aukojimo atveju Graikijoje, kaip turbūt ir Lietuvoje, laikomasi bendro principo: gyvulių mėsa skiriama žmonėms valgyti, tuo tarpu dievams atitenka pati aukos esencija, jos ekstraktas – dūmai ir kvapai“, savo ruožtu „tiek Graikijoje, tiek ir Lietuvoje lavono mėsa buvo deginama, kad tuo būdu jo *psyche*, jo vėlė lengviau atsiskirtų nuo kūno ir tiesiausiai keliu patektų į pomirtinį gyvenimą“, taigi į dangų pas dievus ar Dievą.

Akivaizdu, kad dūmai savaime kyla į viršų, į dangų, tačiau kaip tik dėl to jie ir įgyja atitinkamą simbolinę – dvasinę reikšmę. Pavyzdžiui: *Be rankų, be kojų – dangum lipa* = dūmai; *Tėvas negimes – sūnus padangėmis skraido; Tėvas po krosnies, o sūnus ant stogo* = ugnis ir dūmai. Baltarusių: „Mano brolis Kandratas kai atsisots, tai dangų pasieks“; „Be rankų, be sparnų, o dangų pas pakyla“; „Be rankų, be kojų, o dangų pasieks“ = dūmai. Rusų: „Kas kyla į dangų be sparnų ir be kopėčių?“, „Vejas, vyniojasi, į dangų veržiasi“; „Be rankų, be kojų į dangų šliaužia“; „Be rankų, be kojų, ant trobos užlipo“ ir pan. = dūmai. Bulgarų: „Senis aukštas ligo dievo, niekur kaulelio nėra“ = dūmai; Polesėje atminų maisto likučius išpildavo ant malpų, „kad sudegtų, o dangų pas dievų eitų“ ir t. t. Dūmus einantį į dangų taip pat pabrėžia gausios, visiems baltams bei rytų slavams žinomos tokio tipo mįslės kaip: *Motina stora, duktė raudona, sūnužėlis į padangę pasikėlęs* = krosnis, ugnis, dūmai, apie jas plačiau kalbėsime kita dingstimi. Beje, ši ryški, esminė dūmų ypatybė pabrėžiama ir polineziečių mįslėje: „Žilas žmogus stovi virš tvoros ir patį dangų siekia“ = kamino dūmai.

Kaip tik dėl to dūmai ir tampa susisiekimo su dangumi priemone – žmogaus dvasinio dėmens, atsiskyrusio nuo kremuotų palaikų, jo sielos ar vėlės, taip pat aukos dievams, žinios protėviams ir kt. į dangų pernešimo priemone.

Pasak W. Mannhardto, „Lietuvoje liaudis degina nagų nuokarpas... Jie mano, kad nagai su dūmais pasiekia dangų, ir kiekvienas po mirties atgauna savuosius.“ Apie senojo tikėjimo apeigas šventykloje, buvusioje Onušio bažnyčios vietoje, žmonių prisimenama: *Tį buvo tik tokia koplyčia. Iš karta tį buvo bedievių, sakydava, aukuras, kur jau meldavasi, iš akmenų sukrauta ir pamūryta aukščiau. Tai nešdava avinus [ir] klodava. Kad dūmai kyla aukštyn, tai sakydave gerai priima ją [auką] Dievas. O rusai protėvių (podumenu) minėjimo dienomis į kūrenamus laužus bėrė smilkalus, ir namų šeiminiškas būtinai sukalbėdavo tokią maldele: „Jūs, šventi smilkalai ir pilkasis dūmėli, lėkite dangų, nusilenkite ten mano protėviams, papasakokite, kaip visi mes čia gyvename.“*

Šiuo atžvilgiu vėlgi verta dėmesio senovės graikų tradicija, kurioje, pasak M. Detienne'o, „tarp žodžių, apibūdinančių aukojimo procedūras, nemažai turi šaknį *th-*, o jos

